

ENIGMATIK MATNLARNING KOGNITIV MODELDAGI O'RNI (IDROK, TAFAKKUR VA XOTIRA BILAN BOG'LIQLIGI)

To'xtasinova Durdona Tolibjon qizi

Ingliz tili fani o'qituvchisi,

Qo'qon universiteti Andijon filiali

E-mail: tukhtasinovadurdona@gmail.com Tel: 933738395

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20812588>

Annotatsiya: Ushbu maqolada ingliz va o'zbek topishmoqlarining kognitiv modeldagi o'rni (idrok, tafakkur va xotira bilan bog'liqligi) va ularning kognitiv tilshunoslikda ham tutgan o'rni haqida misollar bilan yoritib beriladi.

Kalit so'zlar: kognitiv model, idrok, selektiv idrok, tafakkur, analitik tafakkur, assotsiativ tafakkur, inferensiya, xotira, semantik xotira, epizodik xotira.

XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab tilshunoslikda til hodisalarini inson tafakkuri bilan bog'liq holda o'rganishga bo'lgan qiziqish kuchaydi. Natijada kognitiv tilshunoslik shakllandi va til inson ongida mavjud bo'lgan bilimlarni ifodalovchi hamda tashkil etuvchi mexanizm sifatida talqin qilina boshlandi. Kognitiv yondashuvga ko'ra, har qanday matn insonning bilish faoliyati mahsuli bo'lib, uni tushunish jarayonida idrok, tafakkur va xotira kabi psixik jarayonlar faol ishtirok etadi.

Enigmatik matnlar ham ana shunday murakkab kognitiv jarayonlar bilan chambarchas bog'liq bo'lgan matn turlaridan biridir. Ular ma'lum bir obyekt yoki hodisani bevosita emas, balki bilvosita va yashirin shaklda ifodalashi bilan ajralib turadi. Shu sababli enigmatik matnni tushunish oddiy axborotni qabul qilishdan ko'ra murakkabroq aqliy faoliyatni talab qiladi. Tinglovchi yoki o'quvchi matnda berilgan obrazlar va belgilarni tahlil qiladi, ularni o'z bilimlari bilan bog'laydi hamda yakuniy xulosaga keladi.

Kognitiv model nuqtayi nazaridan enigmatik matnlar insonning idrok qilish, tafakkur yuritish va xotirada saqlangan bilimlarni faollashtirish mexanizmlarini namoyon etuvchi muhim lingvistik birlik hisoblanadi. Ular inson ongining qanday ishlashini, bilimlarning qanday tashkil etilishini va yashirin ma'nolarning qanday anglashilishini tadqiq etishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Enigmatik matn va kognitiv model tushunchasi haqida to'xtalganimizda, kognitiv model insonning tashqi dunyo haqidagi bilimlarini ongda tashkil etish va qayta ishlash mexanizmlarini ifodalovchi nazariy konstruksiyadir. Ushbu model orqali inson atrofdagi voqelikni idrok qiladi, kategoriyalarga ajratadi, xotirada saqlaydi va zarur paytda qayta tiklaydi.

Enigmatik matn esa yashirin ma'noni o'zida mujassamlashtirgan kommunikativ birlik bo'lib, uning mazmuni faqat til birliklari orqali emas, balki tinglovchining konseptual bilimlari orqali ham anglashiladi.

Oddiy matnda ma'lumot ko'pincha bevosita beriladi:

"Bog'da olma daraxti o'smoqda."

Bu gapni tushunish uchun murakkab tafakkuriy operatsiyalar talab qilinmaydi. Enigmatik matnda esa ma'lumot yashirin shaklda ifodalanadi:

"Qizil uy ichida yuzta bola." Javob: Anor.

Bu yerda tinglovchi "uy" va "bola" so'zlarini to'g'ridan-to'g'ri emas, balki metaforik ma'noda talqin qilishi kerak bo'ladi.

Demak, enigmatik matn kognitiv faoliyatning bir nechta bosqichlarini bir vaqtning o'zida ishga tushiradi.

Enigmatik matnlarni idrok etish jarayoni Idrok insonning tashqi olam haqidagi ma'lumotlarni sezgi organlari orqali qabul qilishi va ongda yaxlit obraz hosil qilishi jarayonidir.

Enigmatik matnni qabul qilish ham avvalo idrokdan boshlanadi. Tinglovchi matndagi tovushlarni yoki yozma belgilarni qabul qiladi va ularni ma'lum til birliklari sifatida tanib oladi:
"O'zi mitti, dumi uzun."

Tinglovchi avvalo ushbu jumladagi so'zlarni idrok qiladi. Keyingi bosqichda esa ularning semantik mazmunini anglashga harakat qiladi.

Kognitiv psixologiyada idrok passiv jarayon emasligi ta'kidlanadi. Inson axborotni shunchaki qabul qilmaydi, balki uni mavjud bilimlari bilan taqqoslaydi.

Enigmatik matnlarda aynan shu jihat yaqqol namoyon bo'ladi. Chunki tinglovchi matnda berilgan belgilarni real dunyodagi obyektlar bilan bog'lashga urinadi.

Idrok jarayonida quyidagi operatsiyalar amalga oshadi:

- belgilarni aniqlash;
- muhim xususiyatlarni ajratish;
- obraz hosil qilish;
- mavjud bilimlar bilan solishtirish.

Shunday qilib, enigmatik matnni tushunishning dastlabki bosqichi idrok jarayoni bilan bog'liq.

Enigmatik matn va selektiv idrok masalasiga e'tibor qaratsak, selektiv idrok insonning muayyan axborotni tanlab qabul qilish qobiliyatidir. Enigmatik matnlarni tushunishda tinglovchi barcha belgilarni emas, balki javobni topishga yordam beradigan muhim belgilarni ajratib oladi:

"Yer ostida oltin qoziq."

Bu topishmoqda asosiy e'tibor quyidagi belgilarni ajratishga qaratiladi:

- yer ostida joylashishi;
- oltin rangga o'xshashligi;
- cho'ziq shaklga egaligi.

Natijada, tinglovchi "sabzi" javobiga yaqinlashadi. Demak, enigmatik matn selektiv idrokni rivojlantiruvchi vosita sifatida ham ahamiyatga ega.

Enigmatik matn va tafakkur jarayoni bilan ham bevosita bog'liqdir. Tafakkur insonning voqelikni bilvosita va umumlashtirilgan holda aks ettirish faoliyatidir. Enigmatik matnlarning asosiy maqsadi aynan tafakkurni faollashtirishdan iborat. Topishmoqni eshitgan inson javobni darhol qabul qilmaydi. U bir qator quyidagi aqliy jarayonlarni boshdan o'tkazadi: tahlil, sintez, taqqoslash, umumlashtirish, xulosa chiqarish.

"Ko'ylagi qavat-qavat, tugmasi yo'q." Javob: Karam.

Tinglovchi avval "ko'ylak" so'zining metaforik ma'nosini tushunadi. So'ng "qavat-qavat" belgisi asosida barglari ko'p bo'lgan obyektlarni tasavvur qiladi. Natijada, karam konsepti faollashadi. Bu jarayon tafakkurning faol ishtirokini talab qiladi.

Analitik tafakkur va enigmatik matnlar ham uzviy aloqadadir.

Analitik tafakkur obyektni qismlarga ajratib o'rganish qobiliyatidir. Enigmatik matnni yechishda tinglovchi berilgan tavsifni tarkibiy qismlarga bo'ladi:

"Bir otasi, yuz bolasi." Javob: Daraxt va barglari.

Tinglovchi quyidagi tahliliy operatsiyalarni bajaradi:

"Ota" va "bola" munosabatini aniqlaydi. Ko'plik ma'nosini hisobga oladi. Tabiatda shunday munosabatga ega obyektlarni qidiradi. Natijada, javob topiladi. Shu jihatdan enigmatik matnlar analitik tafakkurning rivojlanishiga xizmat qiladi.

Assotsiativ tafakkur va enigmatik matnlar assotsiativ tafakkur bir tushunchaning boshqa tushunchani chaqirishi bilan bog'liq.

Enigmatik matnlarda metaforalar va obrazlar aynan assotsiatsiyalar asosida quriladi:

"Oq sandiq ochildi, ichidan zar sochildi." Javob: Paxta.

Bu yerda tinglovchi oq rangni paxta bilan, sandiqni ko'sak bilan, zarni qimmatli va chiroyli narsa bilan bog'laydi. Natijada, javob topiladi.

Assotsiativ tafakkur xalqning madaniy tajribasi bilan ham uzviy bog'liq bo'ladi.

Enigmatik matn va inferensiya jarayoni ham o'zaro aloqada bo'ladi. Kognitiv tilshunoslikda inferensiya mavjud ma'lumotlar asosida yangi xulosa chiqarish jarayonini anglatadi.

Enigmatik matnlarning deyarli barchasi inferensiyaga asoslanadi.

Muallif javobni yashiradi va tinglovchiga faqat ayrim belgilarni beradi.

Tinglovchi esa mavjud ma'lumotlarni tahlil qiladi, ehtimoliy variantlarni solishtiradi, eng mos keladigan javobni tanlaydi. Bu jarayon murakkab tafakkuriy faoliyat hisoblanadi.

Xotira insonning axborotni qabul qilish, saqlash va qayta tiklash qobiliyatidir. Enigmatik matnni tushunish uchun inson xotirasida mavjud bilimlardan foydalanadi:

"Ko'zi ko'p, o'zi bitta." Javob: Elak.

Agar inson elakning tuzilishi haqida oldindan bilimga ega bo'lmasa, topishmoqni yecha olmaydi.

Demak, javobni topish uchun uzoq muddatli xotirada saqlangan bilimlar faollashadi.

Semantik xotira umumiy bilimlar omboridir. Unda predmetlar haqidagi ma'lumotlar, tabiat hodisalari, madaniy bilimlar, til birliklari saqlanadi.

Enigmatik matnlarni tushunishda aynan semantik xotira muhim rol o'ynaydi. Tinglovchi matndagi belgilarni semantik xotirada mavjud konseptlar bilan bog'laydi va ma'noni tiklaydi.

Epizodik xotira va enigmatik matnlar borasida gapirganimizda, epizodik xotira inson boshidan kechirgan voqealarni saqlaydi.

Ba'zi enigmatik matnlar shaxsiy tajriba bilan bog'liq assotsiatsiyalarni ham faollashtiradi. Masalan, qishloqda ulg'aygan inson dehqonchilikka oid topishmoqlarni shaharda yashagan kishiga qaraganda tezroq yechishi mumkin. Bu holat enigmatik matnlarning epizodik xotira bilan ham bog'liqligini ko'rsatadi. Enigmatik matnlarning kognitiv rivojlanishdagi ahamiyati shundaki, psixologik tadqiqotlar topishmoqlar va jumboqlarning kognitiv rivojlanishga ijobiy ta'sir ko'rsatishini tasdiqlaydi. Ular diqqatni rivojlantiradi, xotirani mustahkamlaydi, mantiqiy fikrlashni kuchaytiradi, muammoli vaziyatlarni hal qilish ko'nikmasini shakllantiradi, ijodiy tafakkurni rag'batlantiradi.

Shu sababli enigmatik matnlar ta'lim tizimida ham samarali vosita sifatida qo'llaniladi.

Enigmatik matnlarning kognitiv modeldagi integrativ funksiyasi

Kognitiv modelda idrok, tafakkur va xotira alohida emas, balki o'zaro bog'liq tizim sifatida ishlaydi.

Enigmatik matnni tushunish jarayonida:

Idrok – matnni qabul qiladi;

Xotira – zarur bilimlarni taqdim etadi;

Tafakkur – belgilarni tahlil qilib, xulosa chiqaradi.

Mazkur uch komponentning uyg'un faoliyati natijasida yashirin ma'no ochiladi. Shu jihatdan enigmatik matnlar kognitiv faoliyatning barcha asosiy mexanizmlarini birlashtiruvchi noyob lingvistik hodisa hisoblanadi.

Shuningdek, enigmatik matnlar semantik va epizodik xotirani faollashtiruvchi, diqqat va kuzatuvchanlikni rivojlantiruvchi hamda ijodiy tafakkurni rag'batlantiruvchi vosita sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli ularni kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan o'rganish nafaqat tilning, balki inson tafakkurining ham muhim qonuniyatlarini aniqlash imkonini beradi. Bu esa enigmatik matnlarning zamonaviy lingvistik va kognitiv tadqiqotlarda dolzarb obyektlardan biri ekanligini ko'rsatadi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Дадабоев Х. Общественно-политическая и социально-экономическая терминология в тюркоязычных письменных памятниках XI-XIV вв. – Ташкент: Ёзувчи, 1991. – 184 б.
2. Нурмонов А., Искандарова Ш. Тилшунослик назарияси. – Тошкент: Фан, 2007. – 208 б.
3. Tursunov S.M. Metrologiya, standartlashtirish va sertifikatlash asoslari. – Toshkent: Fan ziyosi, 2022. – 320 b.
4. Аркадьев П.Н. Языковая структура и когнитивная модель. – М.: Наука, 2020. – 156 с.
5. Ахманова О.С., Тер-Мкртчян С.А. Научное определение как лингвистическая и семиотическая проблема. – М.: Наука, 1976. – 160 с.
6. Виноградов В.В. История слов. – М.: Наука, 1994. – 1138 с.
7. Adams J.Q. Report upon Weights and Measures. – Washington: Gales & Seaton, 1821. – 245 p.
8. Bailley J.S. Histoire de l'Astronomie. – Paris: Chez de Bure, 1775. – 520 p.